

До спеціалізованої вченої ради
ДФ 41.051.026 Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова
65083, м. Одеса, вул. Єлисаветинська, 12

ВІДГУК

офіційного опонента

Іванової Світлани Володимирівни, провідного наукового
співробітника Інституту археології Національної Академії наук України,
доктора історичних наук

на дисертацію

ЛОБАНОВОЇ МАРІЇ АНДРІЇВНИ

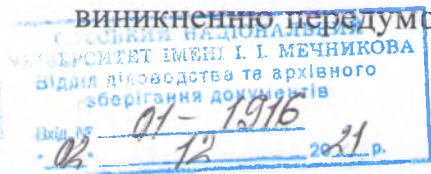
«ІСТОРІЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ: САБАТИНІВСЬКА ГРУПА ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНО- ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНІ»

**подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
(в галузі історії)**

за спеціальністю 032: Історія та археологія

Актуальність теми дисертації

Поява узагальнюючих робіт в галузі археології мідного віку, безперечно, належить до числа неординарних подій. Актуальність теми дисертаційної роботи не викликає жодних сумнівів, бо завдяки низці причин, ця тематика вивчена недостатньо. Міжнародні проекти останнього десятиліття, пов'язані з археологічними розкопками поселень-гігантів культурно-історичної спільноти Трипілья-Кукутені етапу VI-VII, привернули до них увагу археологів всього світу. Вони в значній мірі загородили собою інші, не такі яскраві (в археологічному контексті) етапи цієї культури. Але не менш цікавими для вчених є поселення Кукутень-Трипілья на етапі VI, який передуює етапу VI-VII, коли якраз і починають з'являтися поселення-гіганти. Теперішній етап розвитку археології акцентує увагу на процесах культурогенезу, культурних контактів, динаміці розвитку культур, виникненню передумов для їх розквіту чи стагнації. І це робить роботу Марії

Андріївни Лобанової актуальною не тільки для української археології, а й для усіх археологів, що досліджують феномен Кукутень-Трипілля. Саме тому дисертаційне дослідження М.А. Лобанової становить значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес.

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків, їх достовірність

У своєму дослідженні авторкою був детально проаналізований та узагальнений великий фактичний матеріал. Завдяки виваженому та логічному підходу до його викладу, їй вдалося створити цілісну, послідовну, яскраву та цікаву картину пов'язану з історією створення і розвитку землеробських поселень в Україні на початку середнього етапу спільноти Трипілля-Кукутені. Безперечному успіху автора сприяв глибокий аналіз максимально широкого кола джерел, завдяки чому дисертантка, власне, і дійшла цілком обґрунтованих, послідовних та переконливих висновків, з якими не можна не погодитися.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження

Основні положення дисертації можна вважати новими, оригінальними й науково-обґрунтованими. Вони засвідчують, що М.А. Лобановій вдалося систематизувати й узагальнити вже відомі в літературі факти й положення, які торкаються поставленої проблеми, а також привнести у досліджувану тему багато нового. Загалом, роботі притаманний авторський підхід до вирішення наукових завдань та викладу матеріалу дослідження. Цікавою й корисною для розкриття мети та задач дисертації є інформація, що надана у додатках.

Практичне значення отриманих результатів

Дисертація має значну теоретичну та практичну цінність, її основні положення та оцінки можуть бути використані при написанні наукових статей та монографій, а також в навчальному процесі для підготовки фахівців складанні навчальних посібників, підготовці лекційних та спеціальних курсів з давньої історії, написанні науково-популярних видань, при створенні

музейних експозицій з краєзнавства та історії давнього населення України. Основні результати дослідження дисертанта відображені в наукових роботах, в тому числі, написаних у спеціалізованих виданнях, затверджених ДАК України або прирівняних до таких, а також у закордонних публікаціях.

Відсутність порушень академічної доброчесності

У дисертаційній роботі наявні посилання на згадані в тексті джерела, літературу, твердження відповідно до положень чинного законодавства про авторські права та академічну доброчесність. Це дозволяє зробити висновок, що дисертанткою було дотримано вимоги академічної доброчесності.

Відповідність дисертації встановленим вимогам

Рецензована робота є рукописом, що має за своїми зовнішніми ознаками усі необхідні для дисертації структурні складові. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, загальним обсягом у 178 сторінок, а також з 13 додатків.

Структура роботи відповідає поставленій меті і сформульованим завданням. У вступі до роботи М.А. Лобанова подала оцінку актуальності теми, чітко визначила об'єкт і предмет дослідження, переконливо сформулювала новизну дисертації, окреслила хронологічні та територіальні рамки. Отримати достовірні та науково обґрунтовані результати допомогла сукупність наукових підходів та методів, застосованих у дослідженні. Для досягнення поставленої мети роботи дисертантка застосувала комплекс загальнонаукових та спеціальних методів, притаманних історичним та археологічним дослідженням. Зокрема, було застосовано картографічний мікростратиграфічний, планіграфічний, статистичний та типологічний методи. Цілком виправданим є широке застосування у дисертації порівняльно-історичного методу.

Цікавим є підхід дисертантки щодо застосування для аналізу колекцій поселень традиційного типологічного методу – на сучасному рівні, з урахуванням принципу Хілла-Еванса. За ним є неможливою універсальна

класифікація, яка є незалежною від дослідницьких завдань А отже, для різних завдань авторкою використовуються різні класифікації.

Обрана структура роботи дозволила всебічно розкрити тему. Можна вважати окремим досягненням вивчення і аналіз історіографії, який дозволив авторці дати оцінку внеску попередніх дослідників, визначити стартові позиції роботи і її методику. Перший розділ рецензованої дисертації містить докладний огляд історіографії проблеми, яку авторка розглядає за проблемно-хронологічним принципом. У роботі синтезовані та узагальнені результати проведених іншими авторами досліджень, що дало можливість висвітлити загальні тенденції розвитку культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені на етапі VI. Загалом, М.А. Лобанова демонструє обізнаність із сучасними історіографічними тенденціями й використовує у своїй роботі значну кількість наукових робіт англійською, німецькою та іншими мовами. І це не тільки археологічні, але й спеціалізовані дослідження, пов'язані з геологією, палінологією, палеозоологією, палеоекологією тощо. Список опублікованих робіт висвітлює і особистий внесок претендентки на розробку цієї проблематики.

Новаторським та виконаним на сучасному науковому рівні виглядає другий розділ – «Палеоекологічна ситуація». Авторка розглядає ландшафти у Побужжі у V тис. до н.е., тенденції розвитку клімату у другій половині атлантичного періоду, ґрунти та рослинність, фауністичне розмаїття. Результати палеопедологічного аналізу, палеоботанічні дослідження дозволили дійти висновку що трипільський етап у мікрорегіоні можна пов'язувати з кінцем атлантичного періоду. Подальший суббореальний час веде ще до більш посушливих кліматів. Ландшафти, в яких існували люди сабатинівської групи Трипілля VI, можна реконструювати як мозаїчне середовище з відкритими просторами на вододілах і значними лісовими масивами у долинах річок. Трипільські землероби облаштовували свої поля саме у залісеному середовищі. Значну роль у довіллі трипільців відігравала потужна водна артерія – ріка Південний Буг.

Вичерпний аналіз довкілля, виконаний на сучасному рівні, але з урахуванням попередніх досліджень, має особливе значення при реконструкції господарсько-культурного типу місцевого населення етапу Трипілля VI.

Наступний третій розділ – «Поселення та структура розселення» – присвячений питанням топографії поселень та структурі розселення трипільського населення, що залишило пам'ятки сабатинівського типу. Вдалим реконструкціям сприяли не тільки проведення новітніх польових досліджень (геомагнітне сканування деяких пам'яток), але й особиста участь М.А. Лобанової в археологічних розкопках на деяких з них. Опрацьовані результати досліджень поселень протягом ХХ століття, разом з розкопками останніх десятиліть, дозволили зробити обґрунтовані висновки щодо топографії, планіграфії, стратиграфії пам'яток сабатинівського типу, завдяки чому авторка отримала можливість реконструювати структуру розселення трипільського населення того часу.

Невід'ємною частиною більшості археологічних досліджень є розгляд матеріальної культури давнього населення. Цьому питанню присвячено четвертий розділ. Проведено аналіз артефактів, виявлено низку характерних рис сабатинівської групи населення. Дисертантка вдосконалила класифікаційні схеми кераміки деяких дослідників (наприклад, схему Н.Б. Бурдо), що допомогло їй більш всебічно оглянути керамічні колекції пам'яток сабатинівського типу. В той же час імпорتنі розписні посудини культури Кукутень та посуд комплексу Гумельниця дозволили встановити культурні контакти. Форми вінець та декор деяких посудин знаходять відповідності серед керамічних комплексів середньостогівської культури на її скелянському етапі (а саме другого та третього етапу середньостогівської культури).

Узагальнюючи положення висвітлені у п'ятому розділі, що присвячений низці питань соціально-історичного характеру, а саме: господарство жителів пам'яток, відносне та абсолютне датування,

таксономічний статус поселень в системі Кукутень-Трипілля та історична інтерпретація подій у Середньому Побужжі у 2 пол. V тис. до н.е. Такій підхід дозволив з'ясувати місце сабатинівської групи пам'яток у системі Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільноти.

Приваблює вміння М.А. Лобанової знайти «золоту середину» при вирішенні деяких методичних проблем. Так, радіовуглецеве датування дало суперечливі результати для пам'яток сабатинівського типу. Дати, отримані у Київській лабораторії розміщують сабатинівську поселення на хронологічному відрізьку 4800-4400 calBC, а нові дати (AMS) з європейських лабораторії відносять ці поселення до періоду 4350-4250/4150 calBC. Але типологічний аналіз керамічних знахідок допоміг авторці встановити міжкультурні контакти і точніше ідентифікувати період існування поселень. Комбінуючи різні лінії аргументації, на її думку, можна припустити, що поселення сабатинівського типу існували в період 44-42 ст. до н.е.

Важливим є й один з висновків дослідниці, а саме те, що яскраві зв'язки зробили регіон Середнього Побужжя перехресною точкою різних впливів, соціальних та культурних імпульсів, чудовим середовищем для соціальних інновацій.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації

Схвально оцінюючи дисертацію М.А. Лобанової, слід однак, звернути увагу на окремі недоліки роботи й висловити окремі побажання.

По-перше, це стосується спроб автора пояснити начебто мілітарний характер міжкультурних контактів населення наявністю колекції біфасіальних кременевих наконечників з поселень сабатинівської групи. Але авторка не враховує той факт, що ця зброя могла бути мисливською. Нею у дисертації наводяться такі дані: практикувалося мисливство трьох напрямків – м'ясний, м'ясо-хутровий та хутровий. При перших археозоологічних дослідженнях на цій пам'ятці В.І. Цалкін зазначив велику кількість диких тварин на поселенні, які за сумою перевищували 50% від загальної кількості визначених особин.

В подальших роботах відсоток диких тварин у комплексах був відкоригований, опираючись на всі доступні дослідження. Так, кількість диких тварин, на думку О.П. Сєкерської, складає 45,2% кісток та 54,3% особин від загальної кількості на Березівській ГЕС.

Це дає можливість підставити під сумнів висновок авторки начебто ці артефакти вказують на мілітарний характер міжкультурних контактів населення. Можливо, вони відображують значну роль охоти в господарстві сабатинівських племен. Серед диких тварин найчисленнішими на Березівській ГЕС є рештки європейського оленя (*Cervus elaphus*) – 1404 кісток/106 особин. При палеозоологічних дослідженнях було визначено одну особину зайця-русака. І в теперішній час в деяких місцях на тих тварин полюють з луком та стрілами.

Друге питання стосується дуже цікавого об'єкта, відкритого на поселенні Кам'яне Завалля. Це дві продовгуваті дугоподібні аномалії; вони розташовані на відстані 8 м одна від одної і огороджували поселення у вигляді «ровів». Дисертантка звертає увагу на те, що Кам'яне-Завалля I найбільш східне на сьогодні відоме поселення Кукутень А-Трипілля В1 з укріпленням. На внутрішньому «рові» було розбито шурф (шурф 2; розміром 3x1 м). Завдяки дослідженням цей об'єкт було ідентифіковано як рів лійчастої форми і допускалися його розміри – 2,8 м шириною та 1,05 м глибиною від поверхні жовтого супіску. Але в дисертації відсутні креслення цієї надзвичайно цікавої споруди, хоча є посилання на публікації, де такі креслення присутні. Здається, що розміщення такого креслення в додатках до дисертації було б корисним.

Вказані недоліки жодним чином ніяк не применшують високого наукового рівня викладених положень та висновків, а, тому, можна впевнено стверджувати, що дисертаційна робота М.А. Лобанової є завершеною, новою та оригінальною науковою працею, самостійним, комплексно-узагальнюючим дослідженням. Якість праці, її наукова новизна та висновки не залишають ніяких сумнівів стосовно фахової підготовки автора.

Висловлені побажання та зазначені недоліки не мають принципового характеру. Вони не ставлять під сумнів обґрунтованість висновків та основних результатів дослідження, не знижують його наукової цінності й у подальшому можуть бути швидко усунені.

Загальна оцінка дисертаційної роботи

Таким чином, дисертаційна робота Лобанової Марії Андріївни «Історія населення Середнього Побужжя: сабатинівська група пам'яток культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені» є завершеною, новою та оригінальною науковою працею, самостійним, комплексно-узагальнюючим дослідженням, виконаним на високому методологічному і теоретичному рівнях. Дисертація вносить важливий вклад в розвиток науки, містить ряд нових положень, що мають значення для осмислення проблем формування та розвитку культурних спільнот мідного віку Центральної та Східної Європи.

Дисертація повністю відповідає кваліфікаційним вимогам «Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167 (зі змінами).

Вважаю, що Марія Андріївна Лобанова заслуговує на присудження їй наукового ступеню доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент

Провідний науковий співробітник

Інституту археології

Національної академії наук України,

доктор історичних наук

Иванова С.В.

Підпис керівника / опонента
Іванової С.В. Засвідчено
у державній секретарі,
К.І.Н. О.В. Манігудя

